

Dragana Antonijević
dantonij@f.bg.ac.rs

Faktori izgradnje kulturnog identiteta radnih migranata iz Srbije* **

Apstrakt:

U okviru dvogodišnjeg projekta „Ni tamo ni ovde – kulturni identitet gastarbajterske populacije“, finansiranom od strane Ministarstva za kulturu i informatičko društvo RS, nastojalo se na tome da se odrede ključni parametri izgradnje identiteta radnika iz Srbije na privremenom radu u inostranstvu. Zbog ograničenog vremena trajanja i finansiranja projekta, nisu vršena dubinska istraživanja, već se išlo ka tome da se uoče, konstatuju i razmotre različiti elementi koji utiču na dominantni osećaj dvostrukog pripadanja sredinama u kojima gastarbajteri žive – u zemlji matici i zemlji radne emigracije. U tom smislu radilo se na ustanovljavanju kognitivnog i semantičkog sadržaja pojmova koji bitno određuju status, sistem vrednosti, načine ponašanja, osećaj pripadnosti, stepen akulturacije i konstrukcije kulturnih identiteta radnika na radu u inostranstvu. Analizirane su njihove lične priče i konstatovani prelomni momenti u izgradnji gastarbajterskog kulturnog identiteta koji smo označili kao – liminalni. Kao komparativne grupe, koje svojim iskustvom mogu pomoći boljem razumevanju problematike kulturnog identiteta gastarbajtera, razgovaralo se sa gastarbajterima-povratnicima kao i članovima njihovih porodica koji su ostali da žive u Srbiji, a takođe i sa nekim saradnicima kulturno-prosvetnih udruženja Srba u Austriji.

Ključne reči:

gastarbajteri, radni migranti, transmigranti, liminalni kulturni identitet, dvostruko pripadanje, Srbija, Austrija

Osnovne istraživačke postavke: faktori konstrukcije identiteta gastarbajtera

Intencija projekta „Ni tamo, ni ovde” – *Kulturno nasleđe i identitet gastarbajterske populacije* (2011-2012),¹ bilo je utvrđivanje konceptualnog

* Tekst je nastao kao rezultat istraživanja na projektima: „Antropološko proučavanje Srbije – od kulturnog nasleđa do modernog društva“ (br. 177035) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, i projekta „Ni tamo ni ovde – kulturno nasleđe i identitet gastarbajterske populacije“ koji finansira Ministarstvo kulture RS.

** Plenarno predavanje po pozivu, sa naučnog skupa *Etnologija i antropologija u Srbiji danas*, održanog 29. i 30. novembra 2012. godine, u organizaciji Etnološko-antropološkog društva Srbije.

¹ Projekat je realizovan na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. U njemu su učestvovali prof. dr Dragana

sadržaja kulturnog identiteta gastarbajtera kroz antropološko proučavanje ove populacije. Namera je bila da se u obzir uzmu različiti parametri konstrukcije njihovog identiteta, i iz različitih uglova sagledaju procesi, diskursi i predstave vezani za ovu socio-kulturnu i ekonomsku grupu. Međutim, zbog ograničenog vremena trajanja projekta nisu vršena dubinska istraživanja, već se išlo ka tome da se uoče, konstatuju, i u glavnim crtama, analiziraju različiti faktori izgradnje kulturnog identiteta radnih migranata iz Srbije.

Smatrali smo da je period od pola veka od odlaska prvih gastarbajtera na rad u zemlje zapadne Evrope momenat u kome je potrebno rezimirati i refokusirati istraživanja ove pojave. Već duže vreme gastarbajterima se bave sociolozi, ekonomisti, demografi i istoričari, ali skromno učešće etnologa i antropologa u dosadašnjem proučavanju gastarbajtera rezultiralo je siromaštvom problemski postavljenih pitanja i istraživanja, premda su bile osvetljene neke teme koje su se ticale materijalne kulture, obrazaca prekomerne potrošnje i statusnih simbola gastarbajtera u zemlji matici (Bratić i Malešević 1982, Romelić i Stojanović 1989, Антонијевић 2000). Shodno tome, smatrali smo da je potrebno definisati koji su to pravci koji će učiniti prelaz ka obuhvatnijem antropološkom tumačenju gastarbajterske populacije, proizašli iz činjenice da je više od milion ljudi iz Srbije, tokom pola veka, dobar deo svog radnog života provelo, ili još uvek provodi, u zemljama zapadne Evrope.

Jedan od najbitnijih istraživačkih problema ticao se pitanja:

- a) na kojim osnovama se konceptualizuje identitet „biti gastarbajter“
- b) iz čije perspektive se vrši ta konceptualizacija
- c) koji parametri utiču na formiranje identiteta „gastarbajter“
- d) na koje načine se taj identitet prezentuje

Smatrali smo, takođe, da je potrebno da jasno definišemo pojam gastarbajtera u smislu njegove semantičke sadržine uslovljene etimološkim poreklom reči, socio-ekonomskim, političko-istorijskim i ideološkim kontekstom. Činjenica od koje smo pošli u sagledavanju faktora koji utiču na kulturno nasleđe i identitet gastarbajterske populacije jeste ta da radni migranti ne predstavljaju jedinstvenu kategoriju. Razlike među njima proizvedu su uticaja različitih faktora od kojih su najznačajniji sledeći:

- motiv za odlazak u radnu emigraciju
- migrantski talas / vremenski period u kome se otišlo na tzv. privremeni rad u inostranstvo
- nivo obrazovanja
- vrsta posla koji se obavlja
- porodični uslovi (podeljena porodica ili cela odseljena porodica)

Antoniјевић kao rukovodilac projekta, prof. dr Ivan Kovačević, Ana Banić-Grubišić i Marija Krstić, obe istraživači-saradnice Instituta za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

- izbor zemlje domaćina
- imigrantska politika zemlje domaćina
- materijalni status, način i tip ulaganja i potrošnje dobara u zemlji matici i zemlji domaćina
- kulturno nasleđe zemlje porekla koje se nastoji ili ne nastoji da se održi i sačuva
- poznavanje jezika zemlje domaćina
- stepen akulturacije i integracije u zemlji radne emigracije (prihvatanje novog kulturnog kapitala)
- motiv za odluku da se privremeni radni boravak u stranoj zemlji pretvori u trajan motiv za odluku o povratku u domovinu
- spremnost za profesionalnu transformaciju, itd.

Ispitivanje navedenih parametara pruža obuhvatniji odgovor na pitanja koje smo gore postavili kao problemski najvažnija, a koje smo nastojali da sagledamo iz ugla samih gastarbajtera. Međutim, to kako drugi percipiraju kulturni identitet gastarbajtera podrazumeva nešto drugačiji skup problemski postavljenih pitanja, što je istraživanje koje smo ovim projektom tek delimično sprovedi, svesni da temeljnije razmatranje ovog problema zahteva dodatno vreme i finansije koje, nažalost, sada nismo imali na raspolaganju.

Da li je „gastarbajter“ stari-novi pojam?

U toku prve istraživačke godine, tri rada su bila posvećena nastojanjima da se odrede okviri istraživanja, formulišu najbitnija pitanja i definiše pojam „gastarbajter“ (Antonijević 2011b, Kovačević i Krstić 2011, Krstić 2011). Ovo je naročito bilo potrebno u odnosu na termine koji su u poslednjih dvadesetak godina ušli u upotrebu kao odrednice za ljude koji duže ili kraće vreme žive i rade van svoje zemlje matice.

U tom smislu, detaljnije je ispitan sadržaj pojma i izraza „dijaspora“ (Krstić 2011, 297-302), i posebno u odnosu na gastarbajtere koji su, u izvesnom smislu, „gosti u dijaspori“ (Krstić 2011, 307). Izraz smo, međutim, kritikovali kao vrstu mitizovanog političkog govora, kao sveobuhvatni „krovni“ pojam koji zamagljuje i briše razlike između različitih generacija (e)migranata iz različitih vremenskih perioda, uslovljenih posebnim socio-ekonomskim i istorijsko-političkim faktorima, njihovih motivacija za (e)migraciju, kao i statusa koje imaju u novoj domovini: „od iseljenika koji su odavno državljani drugih država, pa političke emigracije posle Drugog svetskog rata, preko nacionalnih manjina u susednim državama, do radnika na privremenom boravku u inostranstvu, preko drugog talasa političke i ekonomske emigracije za vreme ratova na prostorima bivše Jugoslavije, prve ili druge generacije dece radnika na privremenom radu, pa sve do izbeglica. Sve je to postala dijaspora sa osnovnim obeležjem pripadnosti 'nama', a lociranošću 'negde tamo'“ (Kovačević i Krstić 2011, 974). Budući, dakle, da njihovi statusi zahtevaju drugačiji kulturološki pri-

stup i različitu političku podršku od strane zemlje matice (Srbije), smatrali smo da je izraz „dijaspора“ analitički neupotrebljiv prema različitim grupacijama naših ljudi koji žive u inostranstvu. S druge strane, razmatrali smo pojam „transmigranti“ koji je tokom devedestih i dvehiljaditih godina ušao u upotrebu u međunarodnoj stručnoj i naučnoj literaturi koja nastoji da ukaže na promenjeno shvatanje pojma „migrant“, migrantske kulture i identiteta, podstaknutih odlikama savremenog sveta poput globalizacije, unapređenih saobraćajnih i telekomunikacionih veza, te masovne deteritorijalizacije. Tako posmatrano, pojam „transmigranti“ bi se odnosio na osobe koje karakteriše „dvostruka ukorenjenost“ i zadržavanje sopstvene kulture u iseljeništvu. Može se reći da gastarbajteri „svojim navikama, stilom života i pogledima na svet predstavljaju vid odgovora koji možemo nazvati *transmigrantskim kulturnim odgovorom*“ (Kovačević i Krstić 2011, 972), a zbog dvostruke (ne)ukorenjenosti, zbog elementarnog osećanja „ni tamo ni ovde“ ili „stranac ovde stranac tamo“ koji karakteriše, po pravilu, naše gastarbajtere, ali i većinu transmigranata, mi smo takav identitet nazvali *liminalnim* (v. Antonijević 2011a).²

Vrlo brzo smo, tokom istraživanja, uočili da je izraz „gastarbajter“ relativno uzak i praktično van upotrebe osim u kolokvijalnom govoru u Srbiji. Etimološki i semantički, „gastarbajter“ ili „gost-radnik“ se, prevashodno, odnosio na ljude koji su u periodu 1945-1974. godine otišli na privremeni rad u zemlje zapadne Evrope, čija je posleratna obnova i brzorastuća ekonomija iziskivala potrebu za niskokvalifikovanim radnicima na onim fizičkim poslovima koje nisu hteli da rade, ili ih za te poslove nije bilo u dovoljnom broju, nativni stanovnici tih zemalja. Već tada je postojala ideja da se osigura „rotacija“ gostujućih radnika tako što bi bili uposleni na ograničeni period posla koga bi se vratili u svoje zemlje, minimalizovale se mogućnosti za porodično združivanje, a njihova prava bila podvrgnuta snažnim restrikcijama, uključujući diskriminatorni odnos prema stranim radnicima. Takvom politikom zemlje zapadne Evrope su nastojale da „uvezu rad a ne ljude“ (Ca-

² Izraz „hibridni identitet“, koji je ušao u upotrebu kroz postkolonijalni i multikulturni diskurs, ne bi se odnosio na gastarbajtere kao transmigrante, ali bi možda mogao biti primenjen na decu naših radnika koja su rođena i odrastaju u inostranstvu. Hibridni identitet, u odnosu na hegemonu identitete, svojim nosiocima omogućava šire i raznovrsnije viđenje kulturnih, rasnih, etničkih i socijalnih odnosa i pozicija. Budući da svoja saznanja i shvatanja crpi istovremeno iz dve ili više kultura, hibridni identitet može biti subverzivan ali i koristan u razumevanju različitih kulturnih perspektiva i tradicija, u zavisnosti od toga da li se i kako neguje ili potiskuje. No, u svakom slučaju svest o „dvostrukoj pripadnosti“ koja utiče na izgradnju hibridnog identiteta nije trajno stanje već, kako mnogi smatraju, kontekstualno, pojavljujući se ili povlačeći se u zavisnosti od potreba, interesa i situacije (videti npr. Tony Sandset, *Some Thoughts on Hybrid Identity*, dostupno na: <http://newnarratives.wordpress.com/issue-1-hybrid-identity/some-thoughts-on-hybrid-identity/>).

stles 1986, 2006). Međutim, ispostavilo se da su mnoge industrije postale zavisne od migrantskog rada i da su privremeni radnici zapravo bili regrutovani za permanentne radne potrebe (Castles 2006, 743).

S prvom velikom naftnom krizom sredinom sedamdesetih godina XX veka, zemlje zapadne Evrope su počele da napuštaju politiku regrutacije novih radnih migranata i da smanjuju njihov broj restriktivnim propisima za ulazak i boravak u zemlji. Verovalo se da će zaustavljanje migracijskog priliva, smanjenje plata i socio-kulturna ograničenja nametnuta imigrantskim radnicima dovesti do njihovog spontanog povratka u domovinu. Mnogi se jesu tada vratili, ali mnogi su i ostali. Desilo se i to da su se, uprkos ograničenjima, dogodile nove nekontrolisane migracije koje su bile posledica združivanja porodica gastarbajtera (v. Castles 2006, 743), što je bio uzrok nastanka tzv. „drugog migrantskog talasa“. U tom periodu, došlo je i do povećanog broja „ulazaka na crno“. Nakon raspada socijalističkog sistema u zemljama istočne Evrope, kao i zbog ratova na prostoru bivše SFRJ, zapadnu Evropu je krajem XX veka zapljusnuo novi talas legalnih i ilegalnih radnih migranata, izbeglica i azilanata. Potreba da se reguliše jedinstvena imigrantska politika zemalja zapadne Evrope, koje su strahovale od toga da se novi migranti ne pretvore ponovo u trajne stanovnike i, samim tim, u nove etničke manjine, dovela je do dalje restriktivne politike i nastanka Amsterdamskog ugovora 1999. godine³ (v. Medica i Lukić 2011, 18-19).

Tokom devedesetih i dvehiljaditih godina, zapadnoevropske ekonomije su doživele dalji rast, a unapređene tehnologije zahtevale su i drukčiju kvalifikaciju migranata, uglavnom visokoobrazovanu, čije je useljavanje i dobijanje boravišnih dozvola bilo pospešivano (tzv. „odliv mozgova“). Preseljavanje teške industrije i masovne proizvodnje u slabije razvijene zemlje stvorilo je „uverenje među evropskim vladama da zemljama zapadne Evrope zadugo neće biti potrebni niskokvalifikovani radni migranti“ (Castles 2006, 744). Ispostavilo se, međutim, suprotno. Uvećani broj visokokvalifikovane radne snage, kao i demografska slika zapadnoevropskih zemalja (pad nataliteta i opadanje broja radno sposobne populacije), proizvela je, kao posledicu, i ponovnu potrebu za niskokvalifikovanim radnicima koji bi bili uposleni u građevinarstvu, zemljoradnji, ugostiteljstvu, hotelijerstvu, čišćenju i sličnim poslovima.

Tako je „vaskrsnuo“ stari gastarbajter ali u novom ruhu. Poučene prethodnim iskustvom, i u želji da spreče trajno naseljavanje niskokvalifikovanih radnika, zemlje zapadne Evrope su, u okviru Evropske komisije 2005. godine, sastavile nov politički nacrt (CEC)⁴ koji se tiče imigrantske politike i došle do

³ Ovim ugovorom se nastojalo da se migracijska problematika s nacionalnog nivoa prenese na nivo svih članica Evropske unije i osmisli program integracije migranata.

⁴ CEC – 1. „Communication from the Commission: Policy Plan on Legal Migration“, 2. „Green Paper on an EU Approach to Managing Economic Migration“, (2005), Brussels, Commission of the European Communities.

novog pojma – *kružnih migracija* – u okviru tzv. „privremenog programa radnih migranata“.⁵ Drugim rečima – „gost-radnik“ je ponovo aktuelizovan na način koji je trebalo da obezbedi njegov siguran povratak u domovinu nakon što prestane potreba za njegovim radom u gostujućoj zemlji. Program „kružnih migracija“ pravi razliku između visokoobrazovanih i niskoobrazovanih radnika, ograničava vreme boravka migranata na sezonski rad ili rad po ugovoru na određeno vreme, proklamujući želju da se takvim pristupom utiče i na razvoj zemalja matica koje bi, navodno, imale korist od „kruženja ljudskog kapitala“, odnosno primene novih saznanja i iskustava „gosta-radnika“ nakon njegovog povratka u domovinu. Iako mnogi smatraju da nema govora o povratku na prošlu gastarbajtersku politiku, u praksi su se pokazale mnoge kontroverze ovog projekta i nemogućnosti da se on dosledno implementira što, u mnogo čemu, itekako liči na ono što su zemlje zapadne Evrope htele da izbegnu – na „stare“ gastarbajtere i poznate probleme (v. Castles 2006, Medica 2010, Medica i Lukić 2011). No, ostaje pitanje hoće li izraz „gastarbajter“ ponovo biti aktuelizovan za novopridošle niskokvalifikovane radnike kojima će boravak na privremenom radu biti dozvoljen u okviru tzv. „kružnih migracija“.

„Gastarbajteri i auslenderi“: razlike nisu samo etimološke prirode

Važno je istaći da se izraz „gastarbajter“ koristio na nemačkom govornom području ka kome je gravitirao najveći broj naših privremenih radnika u inostranstvu, što objašnjava odomaćenu upotrebu ove reči na prostoru bivše SFRJ. U drugim zemljama zapadne Evrope, naši radnici su najčešće zvani samo – „Yugo“, opisujući njihov gostujući radni status adekvatnim jezičkim izrazima zemalja domaćina. Napuštanje izraza „gastarbajter“ u Nemačkoj i Austriji dogodio se ubrzo nakon što su vlasti tih zemalja shvatile da se privremeni boravak „gosta-radnika“ pretvorio u trajni, posebno onda kada su mnogi od njih dobili državljanstvo i kada su im se pridružili članovi porodica koji su do tada živeli u zemlji porekla. Za radne migrante iz južne i jugoistočne (od skoro i istočne) Evrope na nemačkom govornom području kolokvijalno se, stoga, koriste drugi izrazi – „fremdarbeiter“ (*stranac-radnik*) ili samo „auslender“ (*stranac*) s izvesnom pežorativnom konotacijom, za razliku od cenjenijeg izraza „fremde“, koji takođe znači „stranac“ ali se čuva za osobe koje dolaze sa prostora zapadne Evrope i Amerike. Na taj način, već sam leksički izbor u kolokvijalnom govoru zemlje domaćina jasno profilise drugorazredni socio-kulturni status naših radnih migranata.⁶ U zvaničnom, zakonom utvrđenom, novogovoru u

⁵ TMWPs – „Temporary Migrant Worker Programs“.

⁶ U svakodnevnom pogrdom govoru za ljude iz Srbije, ali i šire sa Balkana, u Austriji se koristi izraz „Čuš“ (Tschusch). Naši sagovornici iz Beča su nam saopštili svoje viđenje etimološkog porekla ove reči koje su, pak, saznali na osnovu razgovora sa nekim svojim austrijskim sugrađanima. Reč, navodno, potiče iz

Austriji upotrebljava se pojam „ljudi sa migrantskim poreklom“ koji definiše sve one kojima makar jedan roditelj nije zapadnoevropskog porekla, bez obzira na to da li imaju ili nemaju državljanstvo zemlje domaćina.⁷

Zbog niske obrazovanosti i ruralnog porekla, ali i restriktivne i diskriminatorske politike zapadnoevropskih zemalja, *prva generacija gastarbajtera* ostala je izolovana – mentalno i socijalno – u svom svetu. Nedovoljno ili nikako akulturisani, bez dovoljnog poznavanja jezika zemlje domaćina pa samim tim i bez želje i naročite potrebe, osim najnužnijih, da se integrišu u kulturu i socijum zemlje u kojoj provode svoj radni vek; psihološki nostalgично okrenuti ka zemlji porekla u koju dolaze za svaki praznik i godišnji odmor (iz Austrije i tokom vikenda), socijalno upućeni pretežno na svoje sunarodnike u tuđinskom okruženju, fizički i ekonomski su, ipak, sve duže bili prisutni u zemlji radnog boravka. Svoj etnički identitet u zemlji domaćina ispoljavaju na, čini se, rudimentaran način – „jelek, kantar i opanci“ – kako slikovito opisuju neki naši kasniji migranti posmatrajući ponašanje gastarbajtera u tuđini. Njihove kulturne potrebe uglavnom se svode na zavičajna okupljanja kroz „folklorno-sportsko-roštiljsko“ druženje, uz posete koncertima estradnih zabavljača i utakmicama sportskih klubova iz Srbije. Oni su pravi predstavnici „gastarbajterskog“ kulturnog identiteta, onog „unutrašnjeg drugog“ kako ga shvata ostatak domaće populacije, najslikovitije prezentovanog glamuroznim „kulisama za bolji život“ – njihovim ekscentričnim i bogato opremljenim ali praznim kućama u zavičaju, dok život do penzionisanja realno provode u krajnje skromnim i skućenim uslovima u inostranstvu.

Već su deca prvih gastarbajtera, koji su krenuli u radnu migraciju za svojim roditeljima tokom osamdesetih i početkom devedesetih, i koje označavamo kao *drugi migrantski talas*, imali drugačiji problem s identitetom od svojih roditelja. Ova grupacija se raslojavala u nekoliko pravaca. Jedni su, nakon nekoliko godina provedenih s roditeljima-gastarbajterima u inostranstvu, odlučili da se vrate u Srbiju i svoj život i rad vežu za zemlju porekla, povremeno i po potrebi odlazeći na kratkotrajne radne boravke u inostranstvo. Oni nisu tipični „povratnici“ već osobe koje su, budući rođene u drukčijim okolnostima od svojih roditelja, izmerili prednosti i mane gastarbajterskog života i odlučili se za različite opcije. Drugi, koji su ostali da žive u inostranstvu, mogu se smatrati gastarbajterima po svim odrednicama koje karakterišu i njihove roditelje – nisko obrazovanje, fizički posao, skroman ekonomski i socijalni status, slaba ili nikakva društvena pokretljivost navije. Budući rođeni i odrasli u bivšoj Jugoslaviji šezdesetih i sedamdesetih godi-

vremena kada su Srbi u Austrougarskoj bili graničari u Vojnoj Krajini i međusobno se dovikivali sa „čuješ“, što je pripadnicima nemačke nacije auditivno ostalo u sećanju kao „čuš“ i semantički ušlo u upotrebu kao pogrdni naziv za ovu grupaciju ljudi, kasnije proširenu na gastarbajtere i druge emigrante iz Srbije.

⁷ Informacija dobijena usmenim putem od naših sagovornika – radnih migranata u Beču.

na, tokom tzv. „zlatnog perioda jugosocijalizma“, svoj identitet najčešće označavaju kao „jugoslovenski“, a nakon ratova iz devedesetih, naprosto kao – „naš“. Za taj drugi migrantski talas, neki naši sagovornici će danas reći da su „izgubljena generacija“, koja je „upala u identitetske makaze“, „ni na jednoj ni na drugoj stolici“. Među pripadnicima drugog migrantskog talasa je najizraženije nastojanje da svoju decu, rođenu u inostranstvu, što pre integrišu u način života zemlje useljenja, čak do mere zaboravljanja maternjeg jezika i običaja, davanja stranih imena i slično, premda se klasno reprodukuju i dalje u istom socio-ekonomskom, dakle radničkom sloju. Neke od njih karakteriše, po rečima naših sagovornika, „stid zbog porekla“. Iako nastoje da se što potpunije asimiliraju, to im iz niza razloga ne polazi uvek za rukom, a kako kažu naši sagovornici to im suštinski „ne dozvoljava ni zemlja domaćina“ iako ih je formalno priznala za svoje sugrađane i državljane.⁸

Treći i četvrti migrantski talasi, koje smeštamo u period od sredine devedesetih i dalje tokom dve hiljadite do danas, karakteriše šarenolika migrantska skupina, motivisana različitim egzistencijalnim, ekonomskim i političkim razlozima za emigraciju, sačinjena u rasponu od kvalifikovanih radnika do visokoobrazovanih intelektualaca na koje se izraz „gastarbajter“ svakako ne može odnositi. Većina „naših auslendera“ iz ovih migrantskih talasa planira svoj boravak u tuđini kao stalan ili dugotrajan, ne privremen, a njihov status je u velikoj meri određen i promenjenom imigrantskom politikom zapadne Evrope. Oni su nosioci urbanog stila života, većinom poznaju jezik zemlje domaćina ili ga ubrzano uče, i promišljaju svoje potrebe i mogućnosti za integracijom na drugačiji način, trudeći se da se uklope u zemlju u koju su došli da žive, ali i odbijajući da nekritički prihvataju inostrane uticaje ili da izgube svoj nacionalni identitet. Mnogi od njih se trude da, kroz različite kulturne forume i udruženja, inovirane i osavremenjene programe i akcije, na drugačiji način prezentuju svoj etnički i kulturni identitet u odnosu na „folklornu“ praksu koja se odvijala, i još uvek se odvija, među „starim“ gastarbajterima ruralnog porekla, niskog obrazovanja i statusa.

Realizovana istraživanja i nova pitanja

Precizirajući ciljnu istraživačku grupu koju čine gastarbajteri, nastojali smo da, iz određenih uglova, antropološki problematizujemo njihov kulturni identitet, svesni da je oblast istraživanja isuviše velika i kompleksna, te da ju je nemoguće u svim bitnim aspektima zahvatiti u ograničenom vremenskom periodu trajanja ovog projekta.

U toku 2011. godine, istraživački naglasak je bio stavljen na problematiku *samoidentifikacije gastarbajtera*, utvrđivanje predstava koje imaju o

⁸ Dovoljno je da imate prezime na „ić“ - kažu naši sagovornici - i da budete trajno obeleženi kao stranac, bez obzira na lični trud i nastojanje u pravcu što potpunije asimilacije.

sebi, svom socio-kulturnom statusu i načinu života. Čini nam se da je u naučnoj i stručnoj literaturi o gastarbajterima najmanje pažnje bilo posvećeno upravo ovom aspektu, odnosno, pokušaju da se čuje njihov glas, da se ovoj populaciji da mogućnost da verbalizuje svoje kompleksno životno iskustvo. Uglavnom se pričalo o njima, ili su se razmatrali objektivni i spoljašnji uslovi radne emigracije koja određuje njihov status, ali subjektivni aspekt, odnosno to šta oni misle o sebi i svom životu – nije bilo predmet naučnog interesovanja. Pošavši od te pretpostavke, naš rad na projektu tokom 2011. godine bio je usmeren pre svega ka tom problemu i nastojanju da se ustanove elementi njihove samoidentifikacije i samoprezentacije. Obradeno je više životnih priča kroz narativnu i kognitivno-semantičku analizu u nameri da se ustanove glavni diskurzivni momenti i vrednosni parametri u njihovoj samoidentifikaciji. Ustanovljena je kognitivna šema uz pomoć koje gastarbajteri konceptualizuju svoj identitet, kroz analizu retoričkih i diskurzivnih elemenata njihovih ličnih priča. Tokom te prve istraživačke godine radilo se na terenu u okolini Kučeva i Knjaževca, a analitički rezultati istraživanja su objavljeni u četiri naučna rada (Antonijević 2011a, Antonijević, Banić-Grubišić i Krstić 2011, Banić-Grubišić 2011, Banić-Grubišić i Krstić 2011).

Tokom 2012. godine pristupilo se daljem istraživanju iz nekoliko različitih uglova.

Na terenu u Velikom Gradištu i okolini pažnju smo usmerili na razgovore sa decom gastarbajtera koji su na rad u inostranstvo otišli krajem devedesetih i početkom dvehiljaditih godina. Jedni su otišli zbog loše materijalne situacije u Srbiji da bi u inostranstvu radili sezonske poslove, odnosno, sa namerom da tamo ostanu onoliko dugo koliko im boravišna viza dozvoljava. Neki su i ostali, a čest mehanizam korišćen za dobijanje stalnog boravka u zemljama zapadne Evrope, u uslovima pooštrene imigracione politike, bili su „brakovi iz računa“, odnosno, plaćeni fingirani brakovi s državljanima zemlje useljenja. Drugi su otišli da bi se pridružili roditeljima, koji su već radili u inostranstvu, sa željom da „vide“ kako se tamo živi da bi se posle nekoliko godina, usled različitog sticaja životnih okolnosti, vratili u Srbiju. Za razliku od starije generacije gastarbajtera koju su činili nekvalifikovani ili niskokvalifikovani ljudi sa sela, ovi mlađi ljudi su urbanijeg mentaliteta, završili su srednje škole ili zanate, bolje su se adaptirali nego njihovi roditelji, mnogi su naučili jezik zemlje u koju su otišli, družili su se sa strancima, a od novca koji su oni i njihovi roditelji stekli radom u inostranstvu ovde su pokrenuli ili nameravaju da pokrenu privatni posao. Pitanja koja su nas interesovala bila su: kako gledaju na to što su ih roditelji u detinjstvu ostavili kod babe i dede „na čuvanje“, koji su bili njihovi razlozi za odlazak u inostranstvo ili za povratak u Srbiju, šta su u „kulturnom“ smislu usvojili tokom života na zapadu i da li su te stečene navike nastavili da primenjuju po povratku u zemlju, šta misle o gastarbajterskom „pokazivanju prestiža“, šta oni smatraju uspehom gastarbajterskog života,

te kakav je njihov stav prema ulasku Srbije u Evropsku uniju. Iz razgovora sa njima primetili smo da postoji želja da se u izvesnom smislu „ograda“ od načina života starijih gastarbajtera – svojih roditelja i da objektivnije sagledaju različite aspekte života u Srbiji i inostranstvu.

Proučavanje vizuelne i popularnokulturne prezentacije gastarbajtera bila je još jedna tema na kojoj se radilo tokom 2012 godine. Analizirano je pet dokumentarnih/etnografskih filmova o gastarbajterima (Krstić *in press*)⁹ u periodu od 1990 do 2010: *Veselje u Ždreli* (1994) Kamenka Katića, *Zvona pozne jeseni* Zorana Milenovića (2005), *Kad je Milorad udavao ćerku* Vladimira Milisavljevića (2005), *Stranac tamo, stranac ovde* Sandre Mandić (2007) i *242 metra života* Novice Savića (2009).¹⁰ U analiziranim filmovima dominiraju sledeće teme: 1) ekonomski aspekti koji se ogledaju kroz mahom neprofitabilnu i veliku potrošnju u Srbiji (podizanje raskošnih kuća, ogromne i bogate svadbe, krštenja i pomeni); 2) način na koji se gastarbajterska deca snalaze u ulozi „velikih bogataša“ u Srbiji; 3) liminalni karakter gastarbajtera, neprilagođenih u zemlji domaćina i otuđenih u zemlji matici; 4) paradoksalna „privremenost“ rada u inostranstvu; 5) religijski rituali kao što su venčanja i svadbe, krštenja dece, pomeni i svečanosti koje idu uz takve obrede. Marija Krstić zaključuje da su filmovi, prikazujući 'drugačijost' gastarbajtera, a propustivši da kritikuju sistem koji nije dozvoljavao drugačiju upotrebu stečenog kapitala od rasipne i neprofitabilne potrošnje, samo još više doprineli njihovom podrugojačenju i pooštrili razliku između gastarbajtera i negastarbajtera. Ana Banić-Grubišić (Banić Grubišić 2012) je razmatrala značaj i ulogu vizuelne građe u etnološkim/antropološkim istraživanjima na primeru fotografija gastarbajtera i gastarbajterske materijalne kulture. Metodom fotografskog izmamljivanja („photo elicitation“) analizirala je fotografije snimljene prilikom terenskih istraživanja u okolini Knjaževca i Kučeva tokom 2011. godine (oko 240 fotografija). Fotografsko izmamljivanje je vizuelna strategija koja se zasniva na ideji uvođenja fotografija u istraživački intervju s namerom da se činom pokazivanja fotografija kod informanata „probude“ sećanja i osećanja. U ovom slučaju, autorka je samu sebe podvrgnula fotografskom izmamljivanju – nekoliko meseci nakon istraživanja pogledala je fotografije koje je snimila na terenu i zapitala se šta joj one u etnološkom smislu danas „govore“. U radu je pokazala kako se na vizuelnu građu možemo u potpunosti osloniti, posebno ako je ta vizuelna građa „istrgnuta“

⁹ Marija Krstić, "I'm a poor lonesome cowboy, and a long way from home...": *domaći dokumentarni filmovi o gastarbajterima* (rad u rukopisu, predat u štampu, citiran uz odobrenje autorke).

¹⁰ Bilo bi, takođe, korisno analizirati dokumentarne filmove iz ranijeg perioda kao i igrane dugometražne filmove u kojima se tretira pitanje gastarbajtera. Međutim, problem predstavlja činjenica da ne postoji tematska niti bilo kakva *on line* datoteka filmova, što otežava ovu vrstu istraživanja.

iz konteksta i ako je posmatramo kao zasebni „dokument“, budući da fotografije često ne mogu „govoriti“ same za sebe ni biti samorazumljive. Primeri ovih fotografija, s jedne strane, problematizuju postojanje nekakve „tipične“ gastarbajterske materijalne kulture, a s druge strane pokazuju nemogućnost oslanjanja isključivo na vizuelnu građu kao zasebni dokument u etnološkim i antropološkim istraživanjima.

U oktobru 2012. Godine, otišli smo u Beč, gde je srpska emigracija najbrojnija u odnosu na druge zemlje zapadne Evrope,¹¹ s namerom da organizujemo susrete s nekim od predstavnika srpskih kulturnih i prosvetnih udruženja i klubova. Želeli smo da kroz razgovore dotaknemo pitanja poput ovih: koliko su ta udruženja aktivna u svojoj proklamovanoj ulozi; na koji način je ostvaruju; kakve aktivnosti sprovode u cilju očuvanja kulturnog i etničkog identiteta i nasleđa naših radnika u inostranstvu; koliko uspeha imaju u tome i na kakve teškoće nailaze; da li se i na koji način povezuju s gastarbajerima i drugim našim migrantima, i kakve im sadržaje nude da bi ostvarili proklamovani cilj. Posebno važno pitanje je šta je to što se, s aspekta ljudi aktivnih u srpskim klubovima i udruženjima u Austriji, konstruiše kao kulturni identitet, kako se on prezentuje i s kojim ciljem, i šta je to što se smatra da je vredno očuvati, podržati i predstaviti kao nematerijalnu kulturnu baštinu naših ljudi u inostranstvu. U kratkom vremenskom periodu koji smo imali na raspolaganju, organizovali smo susrete s nekim predstavnicima i saradnicima *Srpskog kulturno-prosvetnog društva Prosvjeta, Srpskog kulturnog foruma, Austrijsko-srpskog društva* i udruženja *Reč, boja, ton*, kojima se ovom prilikom zahvaljujemo na srdačnosti, gostoprimljivosti i spremnosti da s nama razgovaraju o problemima koji su nas interesovali.¹²

¹¹ „Građani poreklom iz Srbije i Crne Gore su najbrojnija zajednica doseljenika u Austriji jer ih u ovoj zemlji živi 188.000. Prema podacima zaključno sa decembrom 2008. godine, to je 14,7% svih doseljenika u toj zemlji, ili tek nešto više od broja Nemaca koji žive i rade u Austriji, pokazala je najnovija publikacija evropskog statističkog ureda Eurostat "Migranti u Evropi"“(izvor: <http://www.euractiv.rs/eu-i-zapadni-balkan/3252-najvie-srba-imigranata-u-austriji>, objavljeno 8.12.2011. Pristupljeno: 10.12.2012). Naši sagovornici u Beču su nam ukazali na različite statistike i popise koje treba uzeti u obzir i ukrtiti njihove podatke, kao i na prisustvo neprijavljenih građana iz Srbije nastanjenih u Beču, tako da se smatra da se može govoriti i o znatno većem broju naših ljudi koji tamo žive, otprilike oko 250.000 do 300.000. Ovom broju treba dodati i naše sunarodnike koji žive u drugim gradovima u Austriji čime se ukupna populacija penje, opet po slobodnoj proceni, na nekih 600.000. U ove procene nisu uračunati građani sa drugih prostora bivše SFRJ.

¹² Naša želja da se susretnemo s predstavnicima još nekih srpskih udruženja, nažalost, nije bila realizovana zbog različitih objektivnih razloga. Takođe, nismo uspjeli da se na željeni način susretnemo sa sveštenicima koji su aktivni u tri crkvene srpske pravoslavne opštine u Beču, iako smo imejlom najavili svoju posetu i zamolili za razgovor.

Saznanja do kojih smo došli tokom intervjua (s ukupno 9 osoba) pokazala su prilično složenu sliku odnosa, aspiracija, namera, potreba, motiva i preduzetih akcija u cilju konstrukcije i prezentacije kulturnog identiteta Srba u Austriji. Zapravo, možemo reći da smo tim saznanjima tek „zagrebali“ po površini problema života i rada naših ljudi u Beču, a sa čime ovde u Srbiji uglavnom nismo dovoljno upoznati. Ukratko: mišljenje naših ljudi koji tamo žive jeste da je slika o Srbima u medijima i javnom životu Austrije i dalje prilično nepovoljna što im stvara osećaj građana „drugog i trećeg reda“; da se čine, mada još uvek nedovoljni, pokušaji da se ta slika popravi ili izmeni programima i akcijama koji treba da obogate sadržaje kulturne prezentacije srpske zajednice i podsete na više od 150 godina aktivnog i raznovrsnog prisustva Srba u Beču.¹³ Kroz takva nastojanja, vidna je želja da se opseg kulturnog nasleđa i identiteta Srba u Austriji proširi daleko izvan kulturnih i političkih okvira bilo bivše SFRJ, bilo današnje Srbije, i takođe izvan i preko one slike koju o sebi i svojoj kulturi pruža „klasična“ gastarbajterska populacija. Izuzetno velika brojnost naših ljudi koji žive u Austriji neminovno preslikava situaciju iz zemlje matice: raznovrsnost njihovih socio-ekonomskih položaja, obrazovanja, porekla, kulturnog kapitala, ideologije i samorazumevanja čini da oni predstavljaju veoma heterogenu grupu koja u mnogo čemu međusobno nema velikih dodirnih tačaka ni bliskih kontakata, tako da je problem razjedinjenosti srpske emigrantske zajednice jasno uočljiv. Dominantna intencija naših intelektualaca koji tamo žive, kao svojevrstne društvene elite srpske emigracije, jeste da se pokrene proces, za koji su svi svesni da će biti dugotrajan i težak, da se srpska zajednica čvršće međusobno poveže i integriše, i pokuša da se izbori za status nacionalne manjine u Austriji. Ovo pitanje, svakako, prevazilazi naš početni istraživački problem iako je s njim u dodiru, ali verujemo da bi akcije u cilju veće kohezije i solidarnosti unutar srpske zajednice, kao i jasna politička vidljivost i prisustvo u javnom životu Austrije, svim našim ljudima koji tamo žive olakšali, s jedne strane, procese integracije, a s druge strane pomogli očuvanju kulturnog nasleđa i identiteta. Nažalost, zbog ograničenih mogućnosti ovog projekta, nismo bili u prilici da detaljnije neposredno sagledamo i druge aspekte života naših radnih migranata u Austriji.

Budući da je projekat završen, ostaje da se objave analitički radovi sa istraživanja vođenih tokom 2012. godine, a želja nam je da kroz zbornik naših radova, skupljenih na jednom mestu, ponudimo savremeni antropolo-

¹³ Brojnije prisustvo Srba nastanjenih u Beču datira s početka 18. veka, dok je najstarija srpska crkvena opština izvan Srbije, okupljena oko Hrama Sv. Save u Beču, 2010. godine proslavila 150 godina svog postojanja. <http://pravoslavije.spc.rs/broj/1037/tekst/najstarija-crkvena-opstina-srba-van-granica-srbije/print/lat>

ški pristup, koliko god delimičan i selektivan bio, problemu gastarbajterskog i emigrantskog kulturnog identiteta.

Literatura:

Антонијевић, Драгана. 2000. „'Сватовац' и гламурозна венчања – свадбени феномени у североисточној Србији“. У *Животни циклус. Реферати бугарско-српског научног скупа 12-16. јуни 2000*, 251-264. Софија – Београд: Етнографски институт с музеј при БАН – Етнографски институт САНУ.

Антонијевић, Драгана. 2011a. Gastarbajter kao liminalno biće: konceptualizacija kulturnog identiteta. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 1013-1033.

Антонијевић, Драгана. 2011b. „Теоријско-hipотетички оквир за проучавање културног идентитета гастарбajтера“. У *Културни идентитети као нематеријално културно наслеђе*, Бојан Ђикић (ур.), 27-42. Београд: Српски генеалошки центар и Оделjenje за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Антонијевић, Драгана, Ана Банић-Грубишић, Марија Крстић. 2011. Gastarbajteri – из свог угла. Kazivanja о животу и socioекономском положају гастарбajтера. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 983-1011.

Банић Грубишић, Ана. 2011. Једна другачија гастарбajtersка прича: Romi гастарбajтери – транснационална мањина у трансмиграцији. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 1035-1054.

Банић Грубишић, Ана. 2012. О случају „обрнуте“ употребе „фотографског измамљивања“: размишљања о значају и улози визуелне граде у теренском истраживању. *Etnoloшко-antropoloшке сvesке* 19, n.s. 8: 47-65.

Банић Грубишић, Ана и Марија Крстић. 2011. Radionica „Gastarbajteri – šta znamo о njима?“. Истраживање ставова/predstava студената етнологије и антропологије о гастарбajтерима. У *Културни идентитети као нематеријално културно наслеђе*, Бојан Ђикић (ур.), 179-198. Београд: Српски генеалошки центар и Оделjenje за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Братић, Добрила и Малешевић, Мирослава. 1982. Кућа као статусни симбол. *Etnoloшке сvesке* IV: 301-309.

Castles, Stephen. 1986. The Guest-Worker in Western Europe: An Obituary. *International Migration Review* 20 (4): 761-778.

Castles, Stephen. 2006. Guestworkers in Europe: A Resurrection? *International Migration Review* 40 (4): 741-766.

Ковачевић, Иван и Марија Крстић. 2011. Између историје и савремености: антрополошко проучавање гастарбajтера у 21. веку. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 969-982.

Крстић, Марија. 2011. Дијаспора и радници на привременом раду у иностранству: основни појмови. *Етноантрополошки проблеми*, н. с. 6 (2): 295-318.

Medica, Karmen. 2010. „Sodobni integracijski procesi in kontroverzno-
sti krožnih migracij“. U *Migranti v Sloveniji – med integracijo in alijenacijo*,
Karmen Medica, Goran Lukić in Milan Bufon (ur.), 37-56. Koper: Univerzi-
tetna založba Annales.

Medica, Karmen i Goran Lukić. 2011. *Migrantski circulus vitiosus. De-
lovne in življenske razmere migrantov v Sloveniji*. Koper: Univerzitetna
založba Annales.

Romelić, Živka i Stojanović, Marko. 1989. Neki elementi kulture gastar-
bajtera Đerdapskih naselja. *Etnološke svestke* X: 197-202.

Sandset, Tony. *Some Thoughts on Hybrid Identity*. [http://newnarratives.
wordpress.com/issue-1-hybrid-identity/some-thoughts-on-hybrid-identity/](http://newnarratives.wordpress.com/issue-1-hybrid-identity/some-thoughts-on-hybrid-identity/).
Pristupljeno: 10.12.2012.

Dragana Antonijević

Factors in the construction of the cultural identity in migrant workers from Serbia

Within the two-year-long project “Neither There nor Here – Cultural Heritage and the Identity of the Gastarbeiter Population”, which was funded by the Ministry of Culture and Media of the Republic of Serbia, efforts were made to determine the key parameters in the formation of the identity of temporary workers from Serbia. Due to limited duration time and the financing of the project, there was no in-depth research; instead the intention was to detect, ascertain and discuss the various elements that affect the dominant feeling of double belonging – on one side, to the country of origin, on the other, to the country they work in. In that sense, efforts were made in order to establish cognitive and semantic content of the concepts which are important for the determination of status, value system, behavior, feeling of belonging, level of acculturation and the construction of cultural identity in guest workers. Their stories were analyzed and the crucial moments in the construction of the gastarbeiter cultural identity – one we marked as liminal – were determined. As comparative groups which, with their experience, can help the better understanding of problems related to the cultural identity of gastarbeiters, among the interviewees were the returning migrant workers and members of their families who remained in Serbia as well as some members of cultural and educational associations of Serbs in Austria.

Key words: gastarbeiters, migrant workers, transmigrants, liminal cultural identity, double belonging, Serbia, Austria